

УДК 316.772.4

Т. О. ДМИТРЕНКО

СУТНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ ЯК УНІВЕРСАЛЬНОЇ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДЕЙ

Розглянуто сутність комунікації як універсальної форми соціальної взаємодії людей. Обґрунтовано, що основою ефективною комунікації є суб'єкт-суб'єктні відносини між ними.

Ключові слова: комунікація, комунікативна діяльність, спілкування.

Исследована сущность коммуникации как универсальной формы социального взаимодействия людей. Обосновано, что основу эффективной коммуникации составляют субъект-субъектные отношения между ними.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникационная деятельность, общение.

A main point of communication as a universal form of social interaction of people is examined. It is substantiated that subject-subject relations between people form the basis of effective communication.

Key words: communication, communicative activity, intercourse.

В епоху глобалізації й інформатизації сучасного суспільства, що характеризується інтенсивним розвитком засобів комунікації і комунікаційних технологій, значно зростає роль комунікації як універсальної форми соціальної взаємодії людей. Інформаційне суспільство як «новий тип соціальної реальності» [6, с. 56], за А. С. Кармінім, є результатом дії двох процесів: з одного боку, розвитку постіндустріального суспільства, для якого основним об'єктом людської діяльності стає інформація, а з іншого — процесу глобалізації, що зумовлює виникнення суспільства загальнопланетарного масштабу. У сучасних умовах взаємозалежності країн здійснення міжкультурної комунікації необхідне для вирішення спільних політичних, економічних, екологічних проблем.

Вивченню різних аспектів комунікації як універсальної форми соціальної взаємодії присвячене дослідження вчених гуманітарних наук (Г. С. Бастищев, М. М. Бахтін, В. С. Біблер, О. О. Бодальов, М. Бубер, П. Грайс, Т. М. Дрідзе, М. С. Каган, В. Б. Кашкін, О. О. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, Ю. М. Лотман, В. А. Малахов, Б. Д. Паригін, Г. Г. Почепцов, О. В. Соколов, М. Hartig, J. Hennig, D. Krallmann, P. Watzlawick, D. Wunderlich та ін.). Визначаючи складність і комплексність цього поняття, М. С. Каган зазначає, що

воно не може бути зведене «ані до соціально-психологічної її інтерпретації, ані до психологічних закономірностей «сприйняття людини людиною», а є широкою за змістом філософсько-антропологічною проблемою [4, с. 81]». Незважаючи на численні дослідження науковців стосовно процесу комунікації, питання щодо соціальної сутності процесу комунікації потребує подальшого вивчення.

Мета статті — на основі аналізу поняття комунікації визначити сутність процесу комунікації як соціальної взаємодії людей.

У філософії комунікація (лат. *communicatio* — повідомлення, передача) розглядається як «смісловий та ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії людей [11, с. 497]». Комунікативна діяльність складається з комунікативних дій, що «свідомо спрямовані на їх смислове сприйняття [11, с. 497]». Основною функцією будь-якої форми комунікації є досягнення соціальної спільності її учасників зі збереженням індивідуальності кожного з них. Структура комунікативного акту містить:

- мінімум двох учасників комунікації, які наділені свідомістю, а також уміють використовувати норми певної семіотичної системи (передусім, мову);
- ситуацію, в якій відбувається комунікація і яку вони намагаються зрозуміти й осмислити;
- тексти, мовними засобами яких передається смисл ситуації;
- мотиви і цілі, які спонукають суб'єктів здійснювати комунікацію;
- безпосередній процес передачі та сприйняття текстових повідомлень у матеріальній формі [11, с. 497].

Зміст комунікації складають «тексти, дії з їх побудови і, навпаки, дії з реконструкції їх змісту та смислу, а також пов'язані з цим мислення і розуміння [10, с. 497]». За типом відносин між учасниками комунікації виокремлюють міжособистісну, публічну, масову; за типом семіотичних засобів, що використовуються в процесі її здійснення, — мовленнєву і невербальну.

Слід зазначити, що існують розбіжності в тлумаченні термінів «комунікація» і «спілкування». М. С. Каган, А. В. Петровський, В. Г. Крисько й інші науковці вважають, що їх необхідно розмежовувати. М. С. Каган, наприклад, визначає поняття «спілкування» як міжсуб'єктну взаємодію, під час якої діяльність суб'єкта спрямовано до іншої людини як до активної унікальної істоти, а не пасивного об'єкта своєї активності. Термін «комунікація», на його думку, означає суто інформаційний процес передачі повідомлень, під час якого суб'єкт впливає на іншу людину як на об'єкт її активності [4, с. 144–145]. В. А. Петровський підкреслює переважно інструментальний характер комунікації, а сутність спілкування вбачає у створенні спільного смислу, що потребує «досягнення взаємної ідеальної представленості взаємодіючих сторін [11, с. 10]».

В. Г. Крисько поняття «комунікація» розглядає як «зв'язок, під час якого здійснюється обмін інформацією між системами в живій і неживій природі» [8, с. 59], а поняття «спілкування» — як «складний багатоплановий процес установлення та розвитку контактів і зв'язків між людьми, що зумовлюються потребами спільної діяльності і передбачають обмін інформацією і вироблення єдиної стратегії взаємодії [8, с. 67]». Спільним у цих поняттях науковець вважає наявність стосунків між індивідами, які є активними суб'єктами, зацікавленими в налагодженні спільної діяльності; можливість взаємного впливу в процесі обміну інформацією; необхідність єдиної або подібної системи кодування та декодування; імовірність виникнення комунікативних бар'єрів і значення зворотного зв'язку в їх усуненні [8, с. 67]. З урахуванням того, що поняття «комунікація» віддзеркалює дію технічних систем, що сприймають та переробляють інформацію, то воно розглядається як ширше.

Для розуміння сутності комунікації важливою є думка Г. Я. Буша [3], згідно з якою це поняття передбачає не тільки міжособистісне безпосереднє спілкування людей, а й односторонню комунікацію людини із «сукупним суб'єктом» — соціальною групою і соціумом у цілому (наприклад, через засоби масової інформації, радіо, телебачення) та продуктами його діяльності (насамперед, через літературні тексти, мистецькі твори, інші явища матеріального і духовного світу), а також різні форми комунікації людини за допомогою технічних пристроїв.

Зважаючи на те, що в поширених іноземних мовах (наприклад, англійська, німецька) поняття «комунікація» та «спілкування» є синонімічними, і враховуючи вплив західної термінології в сучасних умовах інтенсивного розвитку інформаційних технологій, стає зрозумілим, чому більшість учених останнім часом ототожнює ці поняття і надає перевагу поширенішому поняттю «комунікація».

На нашу думку, сучасні засоби комунікації кардинально змінили умови спілкування людей. Якщо раніше, наприклад, телефон, дійсно, застосовувався тільки для передачі важливої інформації, то нині людина годинами може спілкуватися за його допомогою, обмінюючись думками, емоціями та переживаннями, створюючи спільні смисли. Новітні телекомунікаційні засоби, які постійно вдосконалюються, значно збільшують обсяги спілкування між людьми і можливості обміну інформацією, емоціями, особистісним досвідом. Тож поняття «комунікація», на наш погляд, означає поняття «спілкування», але охоплює не тільки міжособистісний рівень, а й інші соціальні рівні. Підтвердження цього знаходимо у філософському енциклопедичному словникові, де комунікація визначається як ознома «конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, що розгортається на основі толерантності й порозуміння [14, с. 291]».

Сформулюємо сутнісні положення поняття «комунікація» на основі дослідження М. С. Кагана [5, с. 82–84]:

- це не просто дія окремої людини, а взаємодія людей, кожен з яких є носієм активності;
- акт комунікації відбувається за умови визнання іншої людини рівноправним партнером — суб'єктом комунікативної діяльності, що передбачає активний зворотний зв'язок між учасниками спілкування та обмін інформацією;
- інформаційний обмін у процесі комунікації є абсолютно реальною взаємодією, він фіксується в матеріалізованому механізмі знаків;
- це практична діяльність, оскільки контакти між людьми передбачають утілення інформації, що передається, в певній системі знаків, які її матеріалізують, об'єктивують, щоб передати її реципієнтам;
- комунікація здійснюється на різних рівнях: фізичному та психічному, матеріальному і духовному.

Результати спілкування залежать від спільних ціннісних орієнтацій людей, а також розуміння ними того, що є цінністю для кожного з його учасників. Комунікація, побудована на суб'єкт-суб'єктних відносинах, є соціальною формою реалізації культурних цінностей людини, що виявляються «в ідеалах, цілях діяльності, людських життєвих настановах, які зумовлюють способи світосприйняття, знаходять відображення в системі норм і специфіці символічного фонду культури, втілюються в культурній традиції тощо» [10, с. 60].

Важливим для дослідження процесу комунікації є те, що науковці визначають її (О. О. Бодальов, М. С. Каган, О. О. Леонт'єв та ін.) як особливий вид діяльності, що опосередковує інші її види (пізнавальну, перетворювальну, оцінну), але при цьому «породжується і стимулюється ними» [4, с. 104]. Соціальна природа людини, на думку М. С. Кагана, зумовлює те, що комунікація людей є для них умовою праці, пізнання, вироблення систем цінностей, необхідних для життя [4, с. 80]. На відміну від них, специфіка комунікативного виду діяльності полягає в тому, що активність суб'єкта спрямовується не на об'єкти навколишнього світу, а на інших суб'єктів.

Б. Г. Анан'єв [1] підкреслює, що особливою характеристикою комунікації як діяльності є те, що через неї індивід будує свої відносини з іншими людьми. Комунікація, на думку вченого, є умовою пізнання людьми навколишнього світу, формування в них емоційного відгуку на неї і відповідної поведінки; в процесі комунікації під час пізнавальної діяльності та праці здійснюється як інтеріоризація зовнішніх дій, так і екстеріоризація внутрішнього стану індивіда; спілкування, побудоване як міжособистісна взаємодія, завжди визначається системою суспільних відносин.

З точки зору О. О. Леонт'єва, спілкування можна визначити як систему цілеспрямованих і мотивованих процесів, які забезпечують взаємодію людей у колективній діяльності, реалізують суспільні й особистісні психологічні відносини і використовують специфічні засоби, насамперед, мову [8].

За способом передачі інформації в комунікативному процесі традиційними є інформаційно-кодові моделі, які ґрунтуються на кібернетичній моделі, але адаптовані до мовленнєвої комунікації людини (Г. Г. Почепцов, М. І. Жинкін, Р. О. Якобсон та ін.) У процесі комунікації виділяють такі етапи: формування концепції обміну інформацією; кодування та вибір каналу; передавання повідомлення через канал; декодування; усвідомлення змісту ідеї відправника; зворотний зв'язок. Структура комунікативного акту відтворює етапи проходження інформації і може бути представленою у формі ланцюга: адресант — код — повідомлення — код — адресат. Для успішної комунікації необхідна наявність зворотного зв'язку, тобто процесу передавання повідомлення у зворотному напрямі: від одержувача до відправника.

Смисл мовленнєвого повідомлення можна зрозуміти тільки в певному контексті, в якому відбувається спілкування (місце, час, сфера й умови комунікації, психологічні та соціальні характеристики учасників тощо). У мовленнєвій комунікації найважливіше значення мають процеси вербалізації і розуміння, пов'язані зі здатністю людини кодувати й адекватно декодувати інформацію. Код використовується для того, щоб зробити зміст спільним для відправника й одержувача інформації. Для «зашифровки» використовуються внутрішній код («мова мислення») та зовнішній код, який виявляється у вербальній та невербальній формах і відтворює широкий культурний контекст. Умова успішного сприйняття та декодування повідомлення адресатом — розуміння коду адресанта. Результатом сприйняття, що являє собою складний пізнавальний процес, є індивідуальна інтерпретація людиною подій, явищ і процесів, у якій виявляються її світобачення, погляди, емоції, почуття. У процесі інтерпретації людина ґрунтується на власному досвіді, який вона набула в рідній культурі.

На процес комунікації суттєво впливають мотиви і цілі кожного з її учасників, які можуть пов'язуватися з вирішенням певного завдання (виробничого, пізнавального, навчального типу) або полягати в здійсненні міжособистісної комунікативної діяльності, спрямованої на обмін інформацією, думками, почуттями тощо. На думку науковців, із «загальнометодологічної позиції основну мету спілкування можна визначити як управління поведінкою (діяльністю) співрозмовника», причому це поняття розуміється в широкому сенсі як зміни в його поведінці, збереження характеристик поведінки, кооперація, протиборство тощо).

Дослідження науковців (Г. М. Андрєєва, І. О. Зимня, Б. Д. Паригін та ін.) дозволили визначити, що структура будь-якого комунікативного акту відображає взаємопов'язані між собою аспекти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний. Перцептивний аспект демонструє процеси взаємного сприйняття, розуміння і пізнання партнерами з комунікації один одного, від чого залежить їхнє порозуміння. Перцептивні навички виявляються в здатності людини правильно оцінювати контекст комунікації, розуміти настрій

свого партнера по його вербальній і невербальній комунікативній поведінці, зважати на його психологічні особливості тощо.

Комунікативний аспект відтворює обмін інформацією між індивідами і передбачає використання різних засобів спілкування (вербальних та невербальних). Умілий комунікатор — це людина, яка може вправно їх комбінувати, має «багатий репертуар комунікативних технік, що застосовуються на різних рівнях спілкування [7, с. 15]».

Інтерактивний аспект комунікації аналізує характер організації взаємодії суб'єктів, котрі реалізують суб'єкт-суб'єктні відносини в процесі обміну інформацією, знаннями, думками, ідеями та діями, а також форми спільної діяльності (злагода, пристосування, конкуренція, конфлікт). Взаємодія між комунікантами можлива за наявності в них спільного соціального досвіду: «... чим більший спільний досвід, тим більше спільних соціальних зв'язків», тим адекватніше зрозуміє адресат повідомлення, замислене адресантом [9, с. 83]. Це є основою, на якій досягається адекватна інтерпретація його змісту.

Умовами успішної комунікації, що передбачає досягнення взаєморозуміння і взаємодії, на думку О. О. Бодальова, є такі: глибокі знання психології іншої людини, насамперед, її ціннісних орієнтацій, які відображаються в її ідеалах, потребах та інтересах; усвідомлення цілей і мотивів комунікації; спрямованість на спілкування з іншими людьми; такі особистісні якості, як емпатія, толерантність тощо [2, с. 63–73].

Соціальна комунікація, як основа взаємодії людей, є віддзеркаленням їхньої культури. Комунікативна культура — сутнісна характеристика особистості, пов'язана, насамперед, з її здатністю формувати й підтримувати стосунки з іншими людьми в процесі спільної цілеспрямованої діяльності зі створення надприродного світу речей і символів. Підкреслюючи переплетіння цих понять, американський дослідник Е. Т. Холл (E. T. Hall) стверджує, що культура — це комунікація, а комунікація — це культура. У такому значенні культуру порівнюють з айсбергом, основою якого є культурні цінності та норми, а його вершина — індивідуальна комунікативна поведінка людини, що ґрунтується на них і виявляється, насамперед, у процесі соціальної взаємодії з іншими людьми.

Для соціальної сфери ключовим поняттям є «взаємодія», що розглядається як процес взаємного впливу й універсальна форма руху та розвитку будь-якої матеріальної системи, вона визначає її існування і структурну організацію [12, с. 59]. Учасники взаємодії можуть розглядати один одного або як об'єкт свого впливу, або як рівноправний суб'єкт процесу комунікації. Тож взаємодія — це процес безпосереднього й опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємну зумовленість, зв'язки, стосунки, спілкування, спільні дії та переживання. Особливістю соціальної взаємодії є її причинна зумовленість: кожна зі взаємодіючих сторін є причиною іншої і наслідком одночасного зворотного

впливу протилежної сторони, що зумовлює їхній взаємний розвиток [8, с. 265]». Взаємодію як «внутрішній механізм життя колективу» (О. О. Леонтьєв) психологи розглядають як фактор соціальної інтеграції, соціального структурування й ефективної групової діяльності. Результатом контактів людей у міжособистісній взаємодії є зміни в їхній діяльності, поведінці, поглядах і настановах. Соціальна взаємодія, спрямована на предмет спільних зусиль людей, відбувається в певних умовах і потребує дотримання норм та правил усіма її учасниками.

Ефективна соціальна взаємодія можлива лише за умови діалогічних стосунків між людьми. Дослідження Г. Я. Буша [3, с. 16–17] дозволило визначити, що за своєю спрямованістю суб'єкт-суб'єктні стосунки мають дві основні форми:

- а) ділові — функціонально-рольові, предметно-орієнтовані, інтенційно-раціональні, диктальні (*dictum* — предметний зміст висловлювання), що завжди опосередковані зовнішнім предметом (праця, пізнання, гра, навчання, перетворення предметів природи і створення предметів культури);
- б) модальні, міжособистісні діалогічні стосунки, що базуються на духовній спільності, інтимному контакті, взаємній довірі, внутрішній солідарності людей; їх предметом є становлення, формування і перетворення міжособистісних відносин.

Модальні діалогічні відносини Г. Я. Буш розглядає як основу життєтворчості кожного індивіда, а ділові діалогічні відносини — як базу для творчості в галузі матеріального і духовного виробництва зовнішніх предметів культури. Але для цих форм, на думку вченого, характерні спільні аспекти — сприймання, комунікація й інтеракція.

На основі досліджень М. С. Дороніної, Ф. О. Кузіна, М. І. Леонова встановлено, що особливості соціальної взаємодії в процесі ділової комунікації складають такі положення:

- 1) партнери один для одного є значущими особистостями;
- 2) спрямованість на справу зумовлює достатній рівень готовності до взаєморозуміння в усіх його питаннях;
- 3) його учасники прагнуть не тільки продуктивно співпрацювати, а насамперед — досягти індивідуальних результатів.

У соціальній комунікації особливого значення набуває стиль взаємодії. До критеріїв оцінювання ефективності взаємодії належать такі: характер активності (прагнення до кооперації або домінування: позиція «поряд з партнером» або «над партнером»); характер цілей (далекі цілі визначаються при продуктивному стилі взаємодії, близькі — при непродуктивному стилі), а також спосіб їх визначення (одноосібне висунення цілей без урахування думок інших партнерів або їх колегіальне обговорення); характер відповідальності за діяльність (спільна або одноосібна); характер стосунків людей у колективі (доброзичливість і довіра або агресивність, образа, роз-

дратованість); характер функціонування механізму «ідентифікація — відокремлювання» між партнерами ділового спілкування [8, с. 41].

Отже, аналіз теоретичних питань стосовно комунікації дозволив визначити її як особливий вид діяльності, в процесі якої відбувається формування особистості (її когнітивної, емоційно-ціннісної та комунікативно-поведінкової сфер). З'ясовано, що комунікативна діяльність суттєво впливає на інші види людської діяльності (пізнавальну, перетворювальну, ціннісно-орієнтовану).

Сутність комунікації як конструктивної форми соціальної взаємодії людей складають суб'єкт-суб'єктні відносини між ними. Структура будь-якого комунікативного акту відображає перцептивний, комунікативний та інтерактивний аспекти; на особистісному рівні здійснюється взаємний вплив людей у результаті обміну інформацією, культурними цінностями, емоціями, моделями комунікативної поведінки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания* / Б. Г. Ананьев. — 3-е изд. — СПб. : Питер, 2002. — 282 с.: ил. — (Мастера психологии).
2. Бодалев А. А. *Личность и общение* / А. А. Бодалев. — М. : Международ. пед. акад., 1995. — 328 с.
3. Буш Г. Я. *О диалогической теории творчества* / Г. Я. Буш // *Современные проблемы теории творчества : сб. науч. ст. / под ред. Г. Я. Буша*. — М. : НПО «Поиск», 1992. — С. 12–27.
4. Каган М. С. *Мир общения: Проблема межсубъектных отношений* / М. С. Каган. — М. : Политиздат, 1988. — 310 с.
5. Каган М. С. *Человеческая деятельность (Опыт системного анализа)* / М. С. Каган. — М. : Политиздат, 1974. — 328 с.
6. Кармин А. *Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы* // *Вопр. философии*. — 2006. — №2. — С. 52–60.
7. Куницына В. Н. *Межличностное общение : учеб. для вузов* / В. Н. Куницына, Н. В. Казафинова, В. М. Погольша. — СПб. : Питер, 2001. — 544 с.
8. Крысько В. Г. *Социальная психология: Схемы и комментарии* / В. Г. Крысько. — М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. — 208 с.
9. Леонтьев А. А. *Психология общения : пособ. для доп. образования* / А. А. Леонтьев. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Смысл, 1997. — 365 с.
10. Малахов В. *Этика спілкування : навч. посіб.* / В. Малахов. — К. : Либідь, 2006. — 400 с.
11. *Новейший философский словарь*. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск : Интер-прессервис; Книжный дом, 2001. — 1280 с. (Мир энциклопедий).
12. Петровский А. В. *Личность. Деятельность. Коллектив* / А. В. Петровский. — М. : Политиздат, 1982. — 255 с.
13. *Философский словарь* / под ред. М. М. Розенталя. — Изд. 3-е. — М. : Изд-во полит. лит-ры, 1975. — 496 с.
14. *Філософський енциклопедичний словник* / Нац. акад. наук України, ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.

Надійшла до редколегії 11.03.2010 р.